

УДК 329.7:321.64(477)

Сорока С.В., Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського

Сорока Світлана Вікторівна – аспірантка кафедри політології Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Коло наукових інтересів – проблеми діяльності неформальних об'єднань.

Неформальні об'єднання: місце та роль у тоталітарній державі (на прикладі УРСР)

Статтю присвячено визначенню міста та ролі неформальних об'єднань у тоталітарній державі. Порівнюється функціонування неформальних організацій за умов демократії та тоталітаризму. На основі історико-політологічного аналізу діяльності неформальних об'єднань в УРСР визначено особливості їх місця та ролі у державі.

This article is devoted to definition of a place and a role of unofficial organizations in the totalitarian state. Functioning the informal organizations is compared under conditions of democracy and totalitarianism. On a basis historical and political analysis of activity of unofficial organizations in Ukrainian Soviet Socialist Republic features of their especial place and the role in the state.

Проблема неформальних об'єднань є недостатньо дослідженою у вітчизняній політології. Значну увагу приділяли вивченню цієї проблеми радянські соціологи, історики та філософи наприкінці 80-х років ХХ століття, коли на терені колишнього Радянського Союзу виникла велика кількість неформальних об'єднань. Але більшість досліджень того часу або мали публіцистичний характер, або, в силу різних причин, не відображали явище об'єктивно. Починаючи з другої половини 1990-х років, неформальні об'єднання в основному вивчаються такими науками, як соціологія та культурологія, в контексті молодіжних субкультур. Серед сучасних українських дослідників вивчали неформальні молодіжні об'єднання В. Кулік та В.І. Тарасенко [1].

Будь-яке суспільство характеризується різноманітністю групових інтересів. З метою реалізації цих інтересів, а також участі в управлінні державними та суспільними справами, громадяни створюють громадські об'єднання. Вони є формою вираження суспільних інтересів у державі. За правовим статусом розрізняють формальні та неформальні громадські організації. Неформальні об'єднання на відміну від

формальних мають ряд особливостей.

Надамо визначення поняттю “неформальні об'єднання”. Слід зауважити, що формами суспільних об'єднань є асоціації, спілки, союзи, суспільні організації та рухи, які відображають різні рівні самоорганізації. Так, Мельник В. у сучасному словнику з політології визначає неформальні об'єднання як небагаточисельні, нестійкі групи людей, що виникають стихійно на основі спонтанної реакції на ту чи іншу соціально-політичну ситуацію [2]. Більш конкретизує поняття наступне визначення: неформальна організація є незареєстрованою юридично, створеною спонтанно за ініціативою “знизу”, незалежною від офіційних державних органів, діє без чіткої програми, за принципами самоврядування [3]. Можна доповнити, що неформальні організації характеризуються організаційною аморфністю і в них переважають горизонтальні міжособистісні зв'язки [4]. Таким чином, визначальними рисами неформального об'єднання є юридична незареєстрованість та незалежність від офіційних державних органів.

Явище неформальних об'єднань у тоталітарних державах відрізняється від подібного у демократичних країнах. За умов

плюралістичної демократії існують незалежні від держави об'єднання і будь-яка група людей об'єднана загальними цілями може створити громадське об'єднання. Винятком є групи, які мають інтереси несумісні із суспільними інтересами, або не ставлять мету юридичної реєстрації – вони і стають неформальними об'єднаннями. Незалежні громадські об'єднання є однією з форм посередництва між політичною системою та суспільством. Такий зв'язок за умов ліберальної демократії має двосторонній характер: політична система, з однієї сторони, відчуває зовнішній вплив у вигляді вимог, підтримки, критики, а з іншої – сама впливає на суспільство шляхом прийняття та впровадження у життя певних рішень [5]. За умов тоталітарного режиму цього не відбувається.

Спробуємо розібратися, чому? Тоталітарна система характеризується необмеженою диктатурою, що охоплює всі сфери життя суспільства. Тому всі громадські об'єднання створюються партією-державою, яка суворо регламентує їх діяльність. Таким чином, всі організації, які зберігаються за умов тоталітарного режиму, на практиці є лише відгалуженнями партії-монополістки, за допомогою яких вона тримає під контролем мислення та поведінку безпартійних [6]. На практиці такі об'єднання не виражають та не відстоюють інтереси своїх членів. Такими громадськими організаціями у СРСР були – профспілки, ВЛКСМ, творчі спілки та інші. І хоча формально Основний закон СРСР забезпечував право громадян на об'єднання в громадські організації, на практиці зробити це було неможливо. Будь-яка ініціатива громадян розглядалася як критика режиму, а тому викорінювалася, навіть репресивними методами. Тому громадяни створювали неофіційні (неформальні) громадські об'єднання, уникаючи юридичного оформлення. Як офіційні, так і неофіційні громадські об'єднання не могли здійснювати вплив на політичну систему. За таких умов не відбувалося зворотного зв'язку між суспільством та політичною системою, який забезпечується діяльністю незалежних від держави громадських організацій.

Будь-яке об'єднання громадян на основі певних інтересів, цілей, яке відбувалося поза межами офіційних громадських структур, ставало потенційно небезпечним для існуючого режиму влади. Тому що дозвіл на вільну критику режиму “знизу” та незалежну суспільну думку призвів би до самоліквідації режиму [7]. Тому державою проводилася політика викорінення будь-якого інакомислення, а особливо організаційно оформленого. Це обумовило місце і роль неформальних об'єднань у державі. Хоча юридично діяльність об'єднань громадян була

дозволена згідно з Конституцією СРСР, але на практиці неформальні об'єднання вимушені були проводити свою діяльність нелегально. Це відбувалося через невідповідність проголошеної Конституцією зовнішньодемократичної політичної системи та реально існуючої жорсткої, тоталітарної системи [8]. Ситуація дещо змінилася з початком “перебудови”, коли неформальні організації змогли більш-менш відкрито проводити свою діяльність, хоча і зазнавали переслідувань з боку державних та партійних структур.

Зосередження влади в руках однієї партії виключало існування легальної опозиції у країні. Тому у формі нелегальної опозиції виступали суспільно-політичні неформальні об'єднання, які проголошували мету здобуття державної влади або участі у ній. Були нелегальні об'єднання, які створювалися з метою боротьби з радянським режимом влади, а також воєнізовані угруповання, що здійснювали фізичне насильство задля політичної мети (ОУН-УПА). Вони теж є різновидом неформальних організацій [9]. Суспільно-політичні (політизовані) неформальні об'єднання за своєю структурою та політичною платформою були схожі на політичні партії. Можливо тому, за умов зміни соціально-політичної ситуації у кінці 80-х років ХХ століття, значна частина подібних неформальних об'єднань перетворилася на партії.

Незадоволеність громадян політикою держави у сфері культури, насильницька русифікація були причиною створення неформальних громадських утворень національно-культурницького напрямку. Їх діяльність мала протестний зміст направлений проти офіційної культури. Створювалися також об'єднання субкультурного напрямку (переважно в молодіжному середовищі), які стали формою вираження культурного, соціального та, у певній мірі, політичного протесту проти суспільства та його інститутів. Таким чином, неформальні об'єднання за умов тоталітарного режиму в СРСР були нелегальними громадськими утвореннями і стали формою вираження політичної, соціальної та культурної опозиції існуючому режиму.

Роль, яку виконували неформальні об'єднання у суспільно-політичному житті, виявлялася у їх функціях. Основними функціями неформальних об'єднань у тоталітарній державі є опозиційна та функція вираження інтересів своїх членів. Опозиційна функція виявляється або у формі активного протесту (висування політичних вимог, проведення мітингів, демонстрацій, акцій протесту тощо) та у формі пасивного протесту (аполітичність, ескейпізм – відхід від дійсності у світ ілюзій, розрив із суспільством). Функція вираження інтересів передбачає виявлення та

узагальнення окремих інтересів та перетворення їх на колективні, оформлення інтересів групи у чіткі вимоги, виклад їх у програмних чи інших документах. Наступною функцією є функція формування громадської думки та інформування громадськості про реальні проблеми у суспільстві. Також неформальні організації виконували функцію активізації населення, залучення громадян до суспільно-політичної діяльності у власних інтересах. Також, як різновид громадських об'єднань, неформальні організації виконували інструментальну, виховну, інформаційну та інші функції.

Створення неформальних об'єднань у тоталітарній державі є свідченням кризи існуючого режиму, недосконалості всієї системи суспільно-політичних відносин. Вони сприяють трансформації політичної системи, стають основою для формування нової системи суспільних об'єднань [10]. Цей процес можна прослідкувати на прикладі Радянського Союзу. Після проведення певної лібералізації суспільно-політичного життя у другій половині 50-х років збільшується кількість неформальних об'єднань у країні. Але жорстоке придушення будь-якої ініціативи громадян не призвело до перетворення політичної системи, а тільки поглибило суспільно-політичну кризу у країні. Але процеси демократизації, які розпочалися у СРСР в 1985 році, зумовили значне збільшення кількості неформальних об'єднань, яке вже неможливо було зупинити. Ці об'єднання починають масово оформлюватися у громадські організації. Виникає нова система суспільних об'єднань, незалежних від державних органів.

Спробуємо визначити роль і місце неформальних об'єднань у суспільстві на прикладі УРСР. Для цього проаналізуємо діяльність неформальних об'єднань, політику держави щодо громадських об'єднань взагалі, а також правові документи, на основі яких регламентувалася їх діяльність.

Після встановлення більшовицької влади на Україні на початку 20-х років ХХ ст. політична система ще мала ознаки багатопартійності, існувала велика кількість громадських об'єднань різноманітних напрямків діяльності. Наприклад, поряд із молодіжною організацією більшовиків КСМУ легально діяли інші молодіжні організації – Українська комуністична робітничка юнацька спілка, Євкомол. Але були організації, які діяли нелегально чи напівлегально, – Російська соціал-демократична спілка робітничої молоді, секції молоді при есерівських парторганізаціях, анархістські групи, спілки сіоністської молоді [11]. Але одночасно з проведенням політики придушення політичної опозиції почався наступ

на існуючу систему громадських організацій. Розгорнулися процеси широкомасштабного одержавлення всієї системи громадського руху. На кінець 20-х років залишилися лише ті громадські об'єднання, діяльність яких була вигідна більшовикам. Цьому сприяла постанова ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. “Про порядок реєстрації товариств і союзів, що не переслідують мети отримання прибутку, та про порядок нагляду за ними”, яка передбачала чіткі вимоги щодо статутів об'єднань, а також про те, що нагляд за діяльністю об'єднань мусили здійснювати НКВС та губернські органи управління. Таким чином, виключалася можливість існування незареєстрованих об'єднань або об'єднань, які б не мали своїх статутів [12]. Вони могли існувати тільки неофіційно. У наступні роки було прийнято ще кілька документів, які регулювали діяльність громадських об'єднань, але вони не внесли принципових змін у їх функціонування.

Отже, в умовах фактичного приходу до влади Й. Сталіна у 1929 році та поширення адміністративних методів керівництва, поступово формувалася тоталітарний режим, який почав жорстко контролювати всі сфери суспільно-політичного життя. До середини 30-х років легальні форми самодіяльності громадян зникли, а нелегальна діяльність жорстко переслідувалася. Альтернативою офіційним громадським структурам стало лише відверто кримінальне середовище, яке було резервом професійної злочинності [13]. Хоча, і за таких умов, були поодинокі спроби створювати неформальні громадські об'єднання.

Після закінчення Другої світової війни на заході УРСР радянський режим зіткнувся з протидією ОУН-УПА – організації, яка боролася за самостійну соборну Україну, за справедливий лад у державі та міжнародний устрій на основі поважання прав кожного народу на самостійний розвиток. ОУН-УПА організувала широку агітаційно-пропагандистську роботу серед населення проти більшовиків. Також члени об'єднання використовували терор проти представників радянської влади. На 1945 рік загальна чисельність організації становила 90 тис. осіб [14]. Для ліквідації ОУН-УПА було скеровано військо НКВС-НКДБ та підрозділи Червоної армії. Боротьба тривала до другої половини 50-х років, коли збройний опір ОУН-УПА був зламаний. Військово-політичний спротив українського підпілля суттєво загальмував утвердження тоталітаризму в західному регіоні України і, незважаючи на військову поразку, отримав морально-політичну перемогу – виявив слабкості сталінської імперії й засвідчив, що з нею можна боротися [15].

Сприятливі умови для підвищення суспільно-

політичної активності громадян Радянського Союзу створилися після смерті Й. Сталіна та проведення певної лібералізації суспільного життя у другій половині 50-х років. В УРСР почалося відродження українського опозиційного руху. Створюються об'єднання громадян, значна частина яких вимушена діяти нелегально. Опозиційний рух мав такі напрямки: 1) національний; 2) загальнодемократичний; 3) правозахисний; 4) релігійний. Опозиційні об'єднання різнилися за ідейно-політичною орієнтацією. Серед них були націоналістичні, націонал-комуністичні, соціал-демократичні, ліворадикальні.

Націоналістичні об'єднання виступали за розв'язання національних проблем та створення незалежної української держави. Деякі націоналістичні об'єднання обстоювали існування на території України представників лише української нації. Серед таких об'єднань був у 1956-1961 рр. Український національний комітет у Львові, який складався з молодих робітників. Представників багатьох областей України об'єднував у 60-ті роки "Український національний фронт", який очолював вчитель з Івано-Франківської області Д. Квецько.

Націонал-комуністичні об'єднання базувалися на ідеї побудови української держави, заснованій на соціалістичному устрої. Це проголошувалося у програмних засадах Українського національно-визвольного фронту, до діяльності якого було залучено біля 50 студентів Львова у 1970-1973 рр. Також незалежною соціалістичною державою, як Польща чи Чехословаччина, уявляли собі Україну члени Спілки української молоді Галичини, яка проводила діяльність у 1972-1973 рр. в Івано-Франківській області.

Об'єднання соціал-демократичного спрямування діяли головним чином у східних та південних областях України. Вони, залишаючись на марксистських позиціях, критикували соціалізм радянського зразка та пропонували провести демократичні реформи у СРСР. У Донецьку у другій половині 50-х років існувала підпільна група "Реалістичний робітничий гурток демократів", який зібрав навколо себе активну робітничу молодь і зосередився на проведенні агітації і пропаганди проти радянської влади. Серед загальнодемократичних об'єднань була молодіжна організація "Підпільний центр "Свобода", що діяла на початку 60-х років (створена влітку 1962 року) у місті Костянтинівка Донецької області. У 1969 році був засуджений на 3 роки ув'язнення за спробу створення підпільного угруповання "Боротьба за громадську справедливість" студент Миколаївського сільськогосподарського технікуму Микола Богач.

Національно-культурницьку течію

представляли "шістдесятники". Це були представники української творчої інтелігенції, які стали творцями нової української культури. Вони створювали свої об'єднання – гуртки і клуби – у різних містах України. Найбільшими були клуби творчої молоді: "Сучасник" у Києві та "Пролісок" у Львові. Всі об'єднання були закриті за наказом партійних організацій у 1964 році.

Правозахисний рух оформився після створення 9 листопада 1976 р. У Києві Української Гельсінської групи, яка ставила за мету сприяння виконанню статей підписаного СРСР Заключного Акту Гельсінської наради. УГГ ставила завдання донести до відома урядів країн-учасниць наради і західної громадськості про порушення прав людини на Україні.

Представники опозиційного руху зазнавали жорстоких репресій з боку держави. Проявляти будь-яку незгоду з існуючим у країні режимом було небезпечно. Громадяни, які брали участь у опозиційному русі засуджувалися до тривалих строків ув'язнення. Але це не зупиняло їх. Вони продовжували діяльність після відбуття покарання з ще більшою ненавистю до радянської системи, яка завдала їм стільки страждань. До того ж, у другій половині 80-х років склалися сприятливі умови для соціально-економічних і політичних змін. Можливості тоталітарної системи були вичерпані.

Жорстоке переслідування інакомислячих стримувало значну частину населення країни від відкритого протесту проти системи. У другій половині 60-х років виникають форми пасивного спротиву тоталітарному режиму. Вони створювалися по аналогії з альтернативними молодіжними рухами Заходу 60-х – 70-х років. Це об'єднання гіпії, які виникали в основному у молодіжному середовищі. Слід зауважити, що молодь взагалі намагалася виразити свій протест проти існуючої системи та всіх її структур, з якими вона мусила взаємодіяти (школа, комсомол, заклади культури), утворюючи неформальні утворення різноманітних напрямків діяльності. З кінця 70-х років виникають об'єднання фанатів, групи на основі музичних пристрастей, у першій половині 80-х років – байкери, індіаністи, ліворадикальні та нацистські групи.

Значного розвитку набуває діяльність неформальних об'єднань з початком "перебудови" 1985 року. Змінився характер руху опору, більшість його учасників легалізувалися. Утворилися наступні неформальні організації: Український культурологічний клуб (серпень 1987 року) у Києві, Товариство Лева та молодіжний дискусійний політичний клуб у Львові, активізувала свою діяльність УГГ, яка у липні 1988 року перетворилася з правозахисної у політичну організацію і стала називатися

Українською гельсінською спілкою. Також у 1988 році виникли просвітницькі організації “Спадщина” у Києві та Харкові, студентське об’єднання “Тромеда”, у жовтні 1989 року засновано Всеукраїнську асоціацію “Зелений світ”, яка стала займатися захистом навколишнього середовища. Це далеко неповний перелік неформальних організацій, які утворилися у 1987-1989 роках.

Починаючи з 1988 року в Україні визрівала ідея широкого демократичного руху. Задля її реалізації була створена ініціативна група, яка складалася з київських письменників та науковців. 16 лютого 1989 року була опублікована програма Народного руху України за перебудову. Основною метою Руху проголошувалося “сприяння Комуністичній партії у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який служив би розвитку суспільства, що ґрунтується на справжньому народовладді та збалансованій економіці” [16]. Програма викликала гостру критику з боку компартійних органів, звинувачення у антирадянській діяльності. Це штовхало прихильників руху до різкої опозиції радянському режиму. На вересень 1989 року Рух нараховував 280 тис. осіб, первинні осередки організації були утворені майже у всіх містах України. Відбувся Установчий з’їзд організації, який затвердив Програму і Статут, обрав керівні

органи. На других Всеукраїнських зборах у жовтні 1990 року були сформульовані основні вимоги організації: вихід України з СРСР, усунення КПРС від влади.

У лютому 1990 року ЦК КПРС вилучив з Конституції статтю 6 про керівну роль комуністичної партії у суспільстві. А 9 жовтня 1990 року було прийнято Закон СРСР “Про громадські об’єднання”, який вперше у радянській історії створив нормативну базу для виявлення громадської ініціативи знизу і появи опозиційних за духом громадських організацій [17]. Створення відповідної юридичної бази для існування багатопартійності сприяло виникненню на основі неформальних суспільно-політичних організацій численних політичних партій та громадських об’єднань. Фактично, починаючи з цього періоду, кількість неформальних об’єднань почала зменшуватися. Неформальні суспільні та суспільно-політичні об’єднання мали можливість юридичного оформлення. Тому у наступні роки неформальні об’єднання переважно представлені прихильниками молодіжних субкультур, які у більшості випадків не ставлять за мету формальне організаційне оформлення своїх об’єднань.

Таким чином, зробивши історико-політологічний аналіз діяльності неформальних об’єднань УРСР, можна визначити їх роль і місце у суспільстві. Займаючи місце нелегальних

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 460 с.; Тарасенко В.І. Підліток: вберегти від зла. – К.: Україна, 1992. – 111 с.
2. Мельник В.А. Современный словарь по политологии. – Мн.: Книжный дом, 2004. – С. 273.
3. Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – С. 293-294.
4. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 2: Політичні процеси, системи та інститути / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 214.
5. Работяжев Н.В. Политическая система тоталитаризма: структура и характерные особенности // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1998. – № 1. – С. 12.
6. Там же, с. 4-5.
7. Там же, с. 8.
8. Журавський В.С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект). – К.: Парламентське видавництво, 1999. – С. 14-15.
9. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 2: Політичні процеси, системи та інститути / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 214.
10. Там же, с. 214.
11. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Танцюри. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – С. 285-286.
12. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М.Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В.А. Головенько, Ю.М. Галустьян та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – С. 42-43.
13. Астахова Е.В. Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты. – Х.: Ред.-изд. отд. облполиграфиздата, 1991. – С. 12.
14. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Танцюри. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – С. 374.
15. Нагірняк М.Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944-1953): Автореферат дис. канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний університет “Львівська політехніка”. – Львів, 2003. – С. 15-16.
16. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2002. – С. 387.
17. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М.Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В.А. Головенько, Ю.М. Галустьян та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – С. 51.